

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ тілі білімі кафедрасы
Мамаева Гүлнар Бейсенқызы
Филология ғылымының кандидаты, қауымдастырылған
профессор

Қазақ терминжасамының
ғылыми
қағидаттары

Астана қ. 2022 ж.

Дәріс сабағының қысқаша мазмұны:

- Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясының негізін қалаушы;
- Алаш зиялыларының терминжасамдағы негізгі ұстанымдары.

1. А. Байтұрсынұлы тіл білімі саласындағы негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтап, сол ғылыми ұғымдардың атауларын тұңғыш рет жасады.

2. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым, осы ғылым саласының ғылыми терминологиясын жасаған.

3. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі, әдебиеттану сияқты жеке ғылым салаларының ғылыми терминологиясының негізін қалаумен бірге, көптеген әдістеме, тарих және этнографияға, жалпы мәдениетке қатысты терминдер жасаған ғалым.

4. А. Байтұрсынұлы терминжасам тәсілдерін анықтап, оларды өз тәжірибесінде тұңғыш рет кеңінен пайдаланған ғалым.

5. А. Байтұрсынұлы ХХ ғасырдың басындағы қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағыт-бағдарын айқындаушы, яғни қазақ терминологиясының тұңғыш ғылыми принциптерін жасаушы.

Терминделуші ұғымдарды дәл білдіретін жүздеген әдебиеттану терминдерін жасай отырып, ғалым олардың ғылыми терминге тән дефинициясын да (ғылыми анықтамасын) берген.

a

- Біріншіден, өлеңнің құрылым-құрылысын анықтаған;

b

- екіншіден, әрбір ұғымның өзіндік ерекшелігін, басты белгісін, іргелес өзге ұғымдардан айырмасын көрсететін анықтама берген. Яғни, әрбір ұғымның мазмұны мен көлемін анықтаған;

c

- үшіншіден, әр ұғымның ғылыми атауын (айшық, шумақ, тармақ, бунақ, буын) жасаған;

d

- төртіншіден, терминдердің жүйелілік ерекшелігін ескере отырып, жалпы қолданыстағы бір үлгімен жасалған (модель) сөздерді термин ретінде пайдаланған;

e

- бесіншіден, ғылыми ұғымдардың арасындағы жүйелілік-құрылымдық байланысты көрсеткен. Дәлірек айтқанда, айшықтың – шумақтан, шумақтың – тармақтан, тармақтың – бунақтан, ал бунақтың – буыннан құралатындығын сатылай отырып көрсету арқылы ұғымдық микрожүйенің өзіндік табиғатын танытқан.

1) А.Байтұрсынұлының 1912 жылы Орынборда жарық көрген «Оқу құралының» (қазақша әліппе) өзінен *буын, дыбыс, нүкте, дауысты дыбыстар, жарты дауысты дыбыс, дәйекші, жіңішкелік белгісі, хәріп (әріп)* сияқты терминдерді ұшыратуға болады.

2) Ал 1914-1915 жылдары және одан кейінгі жылдары 1928 жылға дейін бірнеше дүркін басылып тұрған «Тіл-құрал» оқулықтарында (қазақ тілінің сарфы) әбден қалыптасып, бүгінгі күнге дейін қолданылып жүрген және қолданыла беруге тиіс *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, қосымша, жалғау, жұрнақ* сияқты терминдер жүздеп кездеседі.

3) Сондай-ақ, А.Байтұрсынұлы тіл білімі, әдебиеттану ғылымдарының ғылыми терминологиясын жасаумен бірге, қазақ тілін оқыту әдістемесінің де негізін қалаушы ретінде бұл салаға қатысты көптеген терминдерді жасаған. Олардың қатарына *әдіс, әдісқой, сауаттау әдісі, жалқылау әдісі, жалпылау әдіс, жалқылау-жалпылау әдіс* сияқты терминдерді жатқызуға болады.

А.Байтұрсынұлы. «Тіл құрал». Орынбор, 1914, 1915.

Сызықша, есімше, көсемше

Сұраулық, етістік, жалғаулық, есімдік

Бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш т. б.

Оралым

С.Қожанұлы. «Есеп тану құралы». Ташкент, 1924.

Жақша

Құралғыштық, барабарлық, бөлінгіштік

Өлшеуіш

Айырым, алым, бөлім

Ж.Күдерин. «Өсімдіктану». Москва, 1927.

Сабақша, тұқымша, қайықша, тостағанша т.б.

Тұқымдық, аналық, аталық құрылымдастық, ұқсастық

Қаптауыш

Бітім

Е.Омарұлы. «Пішіндеме» (геометрия). Кызылорда, 1928.

Текше, тікше, қиықша

Өлшемдік, құрлымдастық, ұқсастық

Өлшеуіш

Қ. Жұбанов 1935 ж. 20 мамырда өткен съезде 11 принцип ұсынады:

Көптеген әдеби тілдерде аударылмай қалыптасқан халықаралық терминдерді, қазақ тіліне аудармай сол қалпында алу (революция, совет, теория, практика, тенденция, хирургия, климат, абсолютный, конкретный т.б);

Терминдерді түсініксіз етіп жіберетін жасанды сөзжасамға бармай-ақ, қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін де, атаудың ғылыми мәнін де толық қамтып алатын терминдердің (Мысалы: беріліс - передача, көпкіл - многоугольник, тоқыма - текстиль, тәжірибе - практика т. б.) баламасын табу;

Қазақ тіліне халықаралық терминдермен ілесіп іст, -изм қосымшалары және ре, син, де, суп, анти, контр тәрізді префикстер енгізіледі.

Қаркөмір (Қарағанда уголь), Халкомжер (Нарком зем) т. т. сияқтыларды қысқартып қолдану.

1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1- съезінде

Елдес Омарұлы жасаған «Қазақша пән сөздер» тақырыпты баяндаманың негізінде бекітілген қазақ терминологиясын қалыптастырудың алғаш рет (съез қаулысымен) ресми бекітілген қағидаттар мыналар:

Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын. Қазақша сөздерден түбірге жұрнақ жалғап, жаңа сөз шығарғанда, - жұрнақтарды Елдестің баяндамасында айтылған жолмен талғап алуға тиіс.

Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, - ондай сөздер жатырқамай алынсын.

Еуропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, - жалпы Еуропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын;

Қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің баяндамада байыналап көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын. Бұл қағидаттармен қатар, съез қаулысының 5, 6 пункттері ретінде терминологиялық жұмыстарды ұйымдастыру мен үйлестіруге қатысты нұсқаулар да енгізілген.

Қазақша сөздер әліпби ретімен тізіліп, лұғат кітебі болып жазылып шығарылсын.

- **Халел Досмұхамедұлының еңбектерінде қолданылған терминдер**
- «Жануарлар» атты еңбегінің екінші бөлімінде қолданылатын терминдер: *Хұжайра (клетка), кеңірдектүтіктері, пілеуір қуысы, таптастыру (классификация), түсім-шығыс (смета), дарухана(аптека), бұхырлау (дезинфекция), жұқпалы ауру, орта дәуір* т.б.
- Жануарларды таптастыруы: *топ - тап - бөлім - жыныс - ұру - түр.* Жануарларды сегіз топқа бөледі: *жап-жайшалар, бір қуыстылар, бұлттар, тікенділер, құрттар, былқылдақ тәнділер, буын аяқтылар, сүйектілер.*

Ж. Аймауытұлы және қазақтың психология терминдері

-
- Ж. Аймауытұлының 1926 жылы Қызылорда – Ташкентте жарияланған «Психология» оқулығында шамамен 300-ден астам термин қолданылған. Оқулықта кездесетін терминдердің жалпы саны – 320 шамасында. Олар:

Санашылдық, затшылдық, жан, жан күйі, жан жүйесі (*психология*), тән, сана, адамгершілік, әділдік, ізгілік, жауыздық, әдет, салт, мінез, түс көру, құрғақ даналық (*метофизика*), зейін, зерде (*рассудок*), зат (*материя*), деректі заттар, саналаушы (*создающий*), жаратылыс (*существо*), рух, рух субстанциясы, ерсілі-қарсылы қисын (*теория взаимодействия*), қуат (*энергия*), болмыс, жан-тәнбірлігі (*ионизм*), тәжірибелі психология, құрғақ даналық (*метофизика*), құрғақ даналық психология, зейіндік психология, саналаушы, мен, жара-тылмыс (*существо*), жан тіршілігі, ерсілі-қарсылы қисын (*теория взаимодействия*), түйсік (*восприятие*), ақыл, қайрат, ұшқыр қайрат, тұтқыр қайрат, сезім, сыртқы сезім, перне, бөгеушіперне, бөгелуші перне, ұғым, жад (*память*), қиял (*воображение*), жаңғыртушы қиял, жасаушы қиял, көркемдік қиял, ойлау, көңіл, ынта, ілтипат, пайым, шіміркеніс//шіміркену (*раздражение*), шіміркенгіштік (*раздражительность*), шіміркендіргіш (*раздражитель*), парыз, болмыс, қабілет, білу қабілеті, жан қабілеті, саналықайрат, затшыл, жандықтар, қылық (*поведение*) т. б.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. I том. - Алматы, «Алаш», 2003. - 408 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. II том. - Алматы, «Алаш», 2004. - 480 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы, 1992.
4. Досмұхамедұлы Х. Табиғат тану. Бірінші бөлім. -Ташкент, 1922. -127 б.
5. Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. Бірінші бөлім. - Ташкент, 1922. -184 б.
6. Жұмабаев М. Педагогика. Үшінші рет басылуы. Алматы, 1992. - 160 б.
7. Нәзір Төреқұлұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. I-II том. - Алматы, «Алаш», 2004. - 592 б.
8. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы.1910-1930 жылдар). (монография). Алматы, «Ел-шежіре» ҚҚҚ. 2008. 240 б.

**НАЗАР ҚОЙЫП
ТЫҢДАҒАНДАРЫҢЫЗҒА
РАҚМЕТ!**